

Stawowy-Kawka Irena, *Turecka mniejszość narodowa w Bulgarii po 1945*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2010, t. 17, s. 107–118.

<https://doi.org/10.14746/bp.2010.17.9>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52461>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

bch.amu.edu.pl

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

TURECKA MNIEJSZOŚĆ NARODOWA W BUŁGARII PO 1945 ROKU

IRENA STAWOWY-KAWKA

ABSTRACT. Irena Stawowy-Kawka, *Turecka mniejszość narodowa w Bułgarii po 1945 roku* (*The Turkish national minority in Bulgaria after 1945*).

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia. XVII. Poznań 2010. Wydawnictwo Poznańskie, pp. 107-118, ISBN 978-83-7177-650-2, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Irena Stawowy-Kawka, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych, ul. Jabłonowskich 5, 31-114 Kraków, Polska – Poland.

Zainteresowanie badaczy ludnością wyznającą islam w Europie ciągle rośnie¹. Debata nad tym, czy przyznać w krajach europejskich muzułmanom specjalne przywileje związane z ich wyznaniem, a zarazem deprecjonować ich narodową tożsamość i kulturę, czy pozwolić wyznawcom islamu żyć według własnych praw, a otaczające ich społeczeństwo winno zgodnie z zachodnią zasadą tolerancji na to przystać – ciągle trwa. Bo jeśli tak, to jakie byłyby tego konsekwencje?

W artykule przedstawiono status i losy Turków w Bułgarii po drugiej wojnie światowej i politykę państwa po przystąpieniu do Unii Europejskiej². Sytuacja dotyczy kraju postkomunistycznego, który swe prawo dostosowuje do standardów europejskich.

Bułgaria jest państwem, gdzie dominuje prawosławie. Żyje tu niewielka liczba ludności katolickiej, a islam wyznają mniejszości narodowe: Turcy, Romowie (Cyganie), Pomacy, Tatarzy – pozostali na tym terenie po kilkunastowiecznym panowaniu imperium osmańskiego.

¹ W polskiej literaturze najbardziej znanym opracowaniem jest: *Muzułmanie w Europie*, A. Parzymies (red.), Warszawa 2005. Zob. także: M. Żmigrodzki, *Przeobrażenia polityczno-ustrojowe i Sąd Konstytucyjny w Bułgarii*, Lublin 1997, s. 86-113; E. Znamierowska-Rakk, *Sprawa przesiedlenia obywateli bułgarskich tureckiego pochodzenia do Turcji po drugiej wojnie światowej*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Materiały i Dokumenty”, Warszawa 1977, t. XV; J. Byczkowski, *Mniejszości narodowe w Europie 1945-1974*, Opole 1976.

² Szersze ujęcie zagadnienia przedstawione zostało w monografii: S. Kiselinovski, I. Stavovi-Kavka (I. Stawowy-Kawka), *Malcinstva na Balkanot (XX vek)*, Skopje 2004.

Turcy zamieszkują głównie tereny południowe kraju na granicy z Turcją (Rodopy Wschodnie, Strandżę – gdzie w okręgu Kirdżali stanowią większość) oraz północno-wschodnie Ługogorie, Południową Dobrudżę, Silistrę, Szumen, Rozgrad. Spotkać ich można także w większych miastach jak: Sofia, Warna, Ruse.

Liczba ludności tureckiej na początku XX w. stanowiła 9,7% mieszkańców Bułgarii. Do dzisiaj, mimo charakterystycznych migracji do Turcji, wskaźnik ten niewiele się zmienił. W roku 1946 było ich 675 500, tj. 9,6%, w 1956 r. – 656 025, w 1965 r. – 780 928, w 1975 r. – 730 728 osób, w 1992 r. 800 052 osób, co stanowiło 9,4%, a w 2001 r. – 757 781 osób, tj. 9,5% ogólnej liczby mieszkańców³.

Niektóre akty prawne dotyczące praw muzułmanów pochodzą z końca XIX i początku wieku XX. Postanowieniami kongresu berlińskiego (1878 r.) Bułgaria zobowiązała się zapewnić mniejszościom narodowym wolność religijną i równość praw. Kontynuację tej polityki po zdobyciu suwerenności Bułgarii stanowił akt podpisania w kwietniu 1909 r. protokołu z Turcją, w którym rząd w Sofii zobowiązał się zapewnić mniejszościom wolność religijną, a mniejszości narodowe traktować na równi z Bułgarami. Podpisana w 1913 r. konwencja dotycząca muftich, zawierająca przepisy funkcjonowania administracji religijnej mniejszości muzułmańskiej, w dużej mierze obowiązuje do dzisiaj. Mufti, spełniający rolę głowy Kościoła, jest wybierany przez wiernych. Przed mianowaniem, aby pełnić tę funkcję, musi uzyskać zgodę rządu bułgarskiego. Podobną rolę pełniły regulacje po wojnach bałkańskich z 20 sierpnia 1913 r. oraz zawarte w traktacie z Neuilly i Lozanny.

O prawa ludności muzułmańskiej w Bułgarii troszczyła się Turcja. W 1925 r.⁴ podpisała konwencję, na mocy której doszło do masowej migracji Turków i Pomaków w latach 1927, 1933, 1935⁵. Traktat o wzajemnej przyjaźni zawarty między Turcją i Bułgarią w październiku 1925 r. dawał prawo do opieki i pomocy Turkom żyjącym w Bułgarii. Nie zawsze przynosił korzyści, gdyż większy wpływ na turecką mniejszość miało państwo Kemala, nawet w sprawach administracyjnych i prawnych – nie tylko religijnych.

Analizując sytuację mniejszości muzułmańskiej w Bułgarii po drugiej wojnie światowej i przyczyny postępowania ówczesnych władz bułgarskich, autorzy bułgarscy wskazują najczęściej na następujące fakty:

1. Islam był religią obcą, narzuconą Bułgarom siłą.
2. Przed odrodzeniem państwowości⁶ Bułgarii, tj. przed rokiem 1878, islam odgrywał rolę negatywną (wsteczną), opóźniając rozwój bułgarskiej kultury przez stulecia.

³ Nacionalen statistički institut, *Prebrojavane na naselenieto, žiliščija fond i zemedelskite stopanstva prez 2001, Izvadkovi izsledvanija*, Sofia 2002, t. 6, kniga 1, s. 55, 56.

⁴ Było ono konsekwencją podpisanego traktatu o wzajemnej przyjaźni między obu krajami z października 1925 r. Zob. M. Żmigrodzki, *Mniejszości narodowe*, s. 99.

⁵ *Muzułmanie w Europie*, s. 58.

⁶ Bułgaria formalnie niepodległość uzyskała w 1908 r. W roku 1878 powstało księstwo bułgarskie w lennej zależności od Turcji. Południowa część kraju, Rumelia Wschodnia, została prowincją autonomiczną w ramach państwa osmańskiego.

3. Po uzyskaniu niepodległości w Bułgarii obce, reakcyjne elementy z zewnątrz (z Turcji) wykorzystywały islam w Bułgarii dla promocji nacjonalizmu i fanatyzmu religijnego wśród muzułmanów w kraju.

4. Islam był przeszkodą w integracji muzułmanów z Bułgarami i tworzeniu socjalistycznego narodu⁷.

Idea narodowa głosiła, że naród może się w pełni rozwijać jedynie w ramach niezależnego państwa, obejmującego wszystkich jego członków. Termin „Bułgaria” używany był jako synonim narodu bułgarskiego albo terytorium państwa. Kontynuacja historycznej tradycji z okresu średniowiecza, gdy Bułgaria osiągnęła swój największy rozkwit, była przytaczana jako argument za określeniem naturalnych granic bułgarskiego państwa narodowego. Za ogromną niesprawiedliwość uznawali Bułgarzy przekreślenie granic „wielkiej Bułgarii” i postanowień z San-Stefano kończących wojnę rosyjsko-turecką (3 marca 1878 r.). To niezadowolenie odzwierciedlało się w licznych pracach historyków i politologów. Defensywny nacjonalizm, którego podstawą było „... martyrologiczne podejście, wyrażone przez ten naród, odizolowany i pozostawiony na uboczu światowej uwagi”⁸ był charakterystyczną cechą całego okresu powojennego. I jak twierdzi Maria Todorowa: „... duża liczba tekstów, które zostały opublikowane, skupiała się na problematyce narodowego ideału, w których punktem kulminacyjnym był narodowy romantyzm ... szukający korelacji między narodem i terytorium lub inaczej narodowością i państwem”⁹.

W początkowym okresie po drugiej wojnie światowej prowadzono ateistyczną edukację i antyislamską propagandę, równocześnie pracując nad uzyskaniem wpływów w tym środowisku, w razie potrzeby stosując przymus. Islam i związany z nim model życia starano się zastąpić modelem naukowo-ateistycznym. Realizując ten scenariusz, liczone na młodych intelektualistów, czasami zagubionych wśród ludności muzułmańskiej. I to oni mieli odegrać historyczną rolę w zastąpieniu „przesądów” starych ideologów muzułmańskich naukową ideologią marksizmu-leninizmu¹⁰. Jednocześnie podkreślano, że tureckie aspiracje narodowe muszą zostać potępione.

Ta nowa sytuacja powodowała migrację ludności muzułmańskiej, głównie do Turcji. Były one charakterystyczne dla okresu powojennego. W obawie przed zachodzącymi zmianami ustrojowymi¹¹ wielu Turków postanowiło przesiedlić się, by uniknąć represji i poprawić swój byt. Ruch migracyjny nasilił się w 1950 r., gdy aż 250 000 osób chciało opuścić kraj. Rząd w Ankarze zahamował masową migrację i przyjmował tylko nielicznych. Bułgaria oskarżyła wówczas Turcję o rasizm i ko-

⁷ P. Nitzova, *Islam in Bulgaria: a Historical Reappraisal. Religion, State and Society*, 1994, z. 1, t. 22, s. 101.

⁸ M. Todorova, *Language in the Construction of Ethnicity and Nationalism: The Case of Bulgaria*, Berkeley, University of California, Center for German and European Studies, Working Paper 5.5, s. 28.

⁹ Tamże.

¹⁰ A. Eminov, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, London 1997, s. 53.

¹¹ „Głębokie socjalno-ekonomiczne zmiany wystraszyły konserwatywnie nastrojone masy, które przyjmowały z niedowierzaniem wrogą propagandę o kooperacji w rolnictwie, równości kobiety i mężczyzny, ateizmie i likwidacji »religijnego fanatyzmu« przez zakaz czytania Koranu” – E. Kalinova, I. Baeva, *B'lgarskite prebodi 1939-2002*, Sofija 2002, s. 113.

rupcję przy wyborze tych, którzy mogli uzyskać azyl. Prasa pisała o koczujących na granicy tysiącach emigrantów. Tylko w 1950 r. liczba wysiedlonych bułgarskich Turków wynosiła 55 746 osób. Turcja z kolei oskarżała rząd w Sofii o wysyłanie wraz z emigrantami islamskimi agentów i Cyganów. W grudniu 1950 r. doszło do porozumienia. Emigrujący Turcy mogli zachować majątek i przesiedlić się na podstawie wizy wjazdowej. Jednak w latach następnych często jeszcze dochodziło do nieporozumień na tym tle. Wielokrotnie zamykano granicę lub ją otwierano. Tylko w latach 1950/51 do Turcji wyemigrowało z Bułgarii 150 000¹² muzułmanów.

Polityka bułgarska wobec migrujących była chwiejna. W latach 1948/49 władze starały się powstrzymać masowe opuszczanie kraju. Od lipca 1949 r. Biuro Polityczne BKP podjęło decyzję, aby nie wstrzymywać migracji, a na opuszczonych przez Turków terenach osiedlać Bułgarów. Jednak już w kwietniu 1951 r. zaczęła dominować polityka „wielonarodowego państwa”, a migrację starano się ponownie ograniczyć. Taka sytuacja trwała do 1956 r.

Konstytucja z 1947 r. gwarantowała wszystkim mniejszościom podstawowe prawa i wolności. Wzorowana na radzieckiej, wprowadzała w życie zasady postępowania wobec mniejszości narodowych obowiązujące w polityce w ZSRR. Oprócz najważniejszego aktu prawnego, którym była konstytucja po drugiej wojnie światowej, Bułgaria, podpisując traktat pokojowy 10 lutego 1947 r., przyjęła obowiązki dotyczące ochrony praw mniejszości na swym terytorium. Została zobowiązana do przestrzegania podstawowych praw i wolności obywateli bez względu na różnicę rasy, języka czy religii. Nadto podpisała zobowiązania regulujące status prawny mniejszości narodowych i religijnych, przyjmując *Powszechną Deklarację Praw Człowieka ONZ* z 1948 r.

W tym czasie rozwijała się w Bułgarii sieć szkół tureckich. W 1952 r. było tam 1020 szkół podstawowych, w których nauczanie odbywało się w języku tureckim. Do 1956 r. funkcjonowało ich już 1149. Działały też 4 tureckie instytuty. W Uniwersytecie Św. Klimenta Ochrydzkiego w Sofii na orientalistyce uczono języka tureckiego, zapewniając kadry nauczycieli do tych szkół. Funkcjonowały biblioteki, czytelnie, tureckie zespoły folklorystyczne. Turcy mieli swe teatry, gazety i czasopisma, jak: „Nowe Życie”, „Nowe Światło”, „Narodowa Młodzież”, „Sztandar Komunizmu”, „Ojczyzna”, „Światłość”, „Przyjaźń”, „Wieśniaczek”, „Pionier” i inne¹³.

Ideologowie partyjni wierzyli, że klasowe interesy robotników przewyższą ich narodową tożsamość i dobrowolnie staną się oni bułgarskimi socjalistami. Stało się odwrotnie. Zachęcanie mniejszości do rozwoju instytucji kulturalnych, nawet w socjalistycznych warunkach, wzmacniało, a nie osłabiało. Tak więc, w połowie lat pięćdziesiątych liczba Turków zamiast maleć wzrastała, gdyż rozmaici wyznawcy islamu – Pomacy, Cyganie, Tatarzy uznawali się za Turków. Władze poczuły, że istnieje potrzeba radykalnej zmiany polityki, by Bułgaria była jednolitym państwem narodowym.

¹² Dane te por. z przytoczonymi przez Ali Eminova, *Turkish*, s. 79.

¹³ S. Kiselinovski, I. Stavovi-Kavka (I. Stawowy-Kawka), *Malcinstva*, s. 145, 146.

Po 1956 r. nastąpił proces ograniczania praw mniejszości narodowych w Bułgarii. W październiku 1958 r. CK BPK przyjął plan dotyczący nie tylko intensyfikacji ideologicznej pracy wśród populacji muzułmańskiej, ale także zmiany oficjalnej polityki wobec mniejszości tureckiej. W roku akademickim 1958/59 wprowadzono zasadę, że nauczanie we wszystkich szkołach ponadpodstawowych powinno odbywać się wyłącznie w języku bułgarskim. Decyzja ta skutecznie została wdrożona. W latach 1960-1972 we wszystkich szkołach nauczano wyłącznie w języku bułgarskim. Ograniczono publikacje w języku tureckim, wydawanie gazet, czasopism i książek. W 1960 r. mniejszość turecką nazwano „tureckojęzycznymi Bułgarami”¹⁴. Po 1958 r. Turcy uznani zostali nie tylko za „innych”, ale i „niebezpiecznych”, gdyż – jak głosiła propaganda – chcieli przyłączyć ziemie przez siebie zamieszkane do Turcji.

W 1962 r. rząd podjął kroki, aby przeciwdziałać „turkizacji” Cyganów, Pomaków i Tatarów. Opracowany został dokument pt. *Wdrażanie środków przeciwko tureckiej identyfikacji Cyganów, Pomaków i Tatarów*¹⁵, w którym przedstawiono metody działania mające na celu wyeliminowanie wpływu Turków na te grupy ludności. Zalecano przede wszystkim publiczną presję, a nie rozwiązania siłowe. W praktyce wyglądało inaczej. Od 1962 r. rozpoczęła się wśród tej społeczności zmiana imion i nazwisk na bułgarskie. Wprawdzie jeszcze w 1964 r. Biuro Polityczne BPK potęgowało metody przymusu przy zmianie imion i nazwisk, to między 1971 a 1973 rokiem wszyscy Pomacy i Romowie zmuszeni zostali do ich zmiany. Takie działania miały odzwierciedlenie w nowej konstytucji z 1971 r., w której nie wspomniano już o mniejszościach narodowych. Po 1971 r. nie mówiło się w Bułgarii o grupach etnicznych czy narodowych, ale o bułgarskich obywatelach (niebułgarskiego pochodzenia). Przyjęcie nowej konstytucji stawiało rządowi i przywódcom partyjnym zadanie utworzenia państwa narodowego, z jednolitym językiem, kulturą, tradycją. W prasie i mediach pojawiło się pojęcie „zjednoczony socjalistyczny naród”, a sam Todor Żiwkow deklarował, że problem narodowy został definitywnie rozwiązany przez samo społeczeństwo i Bułgaria nie ma wewnętrznych problemów z kwestią mniejszości narodowych. Były to jedynie deklaracje słowne.

W tym czasie ponownie nasilił się proces emigracji bułgarskich muzułmanów do Turcji. Sprzyjała temu wizyta Todora Żiwkowa w Ankarze i podpisanie 22 marca 1968 r. porozumienia dotyczącego przesiedleń Turków z Bułgarii. W latach siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych można było obserwować w Bułgarii, podobnie jak na całym świecie, wzrost muzułmańskiego fundamentalizmu. Sprzyjały temu kontakty z Turcją i ze światem islamu. Wrogość w stosunku do innych, podniecenie nacjonalistyczno-religijne widać było przede wszystkim na prowincji. Tu także Turcy dysponowali środkami finansowymi niejasnego pochodzenia, które przeznaczane były głównie na działalność religijną. Władze w Sofii ostro odpowiadały na tę sytuację. Praktyki religijne miały charakter prywatny. Mimo walki z religią państwo utrzymywało około 1400 meczetów i teke oraz imamów i muezzi-

¹⁴ S. Kiselinovski, *Mniejszości narodowe w Bułgarii*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU”, J. Machnik, J. Stawowy-Kawka (red.), Kraków 2005, t. XIII, s. 114, 115.

¹⁵ A. Eminov, op. cit., s. 7.

mów. Na czele muzułmanów stał wielki mufti i 26 lokalnych muftich¹⁶. Do najważniejszych przyjętych przez Sofię zobowiązań mniejszościowych był *Akt Końcowy KBWE z Helsinek* z roku 1975 oraz umowy KBWE z Helsinek, nakładające na państwa-sygnatariuszy obowiązek respektowania fundamentalnych wolności sumienia, wyznania, słowa i emigracji.

Do roku 1973 Pomacy, Romowie, Tatarzy zmuszani byli do przyjęcia bułgarskiej tożsamości. Najdłużej opierali się temu Turcy. Najtrudniejszy okres przeżyli oni w latach 1984-1989, gdy Todor Żiwkow uznał, że największym problemem w Bułgarii nie są sprawy gospodarcze, a kłopoty z muzułmanami, których w Bułgarii wówczas było 800 do 850 000, tj. ok. 10% ludności tego kraju. 25 grudnia 1984 r. rozpoczął się proces przymusowej bułgaryzacji ludności muzułmańskiej – głównie tureckiej. Służyła temu zmiana imion i nazwisk na bułgarskie, zakaz praktyk religijnych, używania języka tureckiego, kultywowania tradycji. Zakładając, że Turcy zareagują na te praktyki, podobnie jak wcześniej czynili to Cyganie i Pomacy, którym zmiany te nie zawsze przeszkadzały¹⁷, wprowadzono akcję lansującą bułgarskie „odrodzenie narodowe”. Doszło do tego, że język turecki został zakazany w użyciu publicznym, tj. nie emitowano w tym języku audycji radiowych, przestały ukazywać się gazety, książki, ale także zabroniono używania go na ulicy. Żiwkow tak argumentował:

Coroczny przyrost naturalny jest rzędu 15-16 tys. Jeśli tak dalej będzie, za 20 lat Bułgaria praktycznie przekształci się w drugi Cypr. Jesteśmy zainteresowani tym, by 200-300 tys., nawet 500 tys. wysiedliło się, ale sami rozumiecie, że w praktyce nie może do tego dojść. Turcja nie jest w stanie i nie może ich przyjąć. Oto, dlaczego konieczne jest nowe spojrzenie... Chcę jednak wyraźnie przedstawić naszą opinię: w żadnym przypadku nie uznamy ich za Turków¹⁸.

Jak podaje I. Baewa, w mediacji między rządem tureckim Turguta Özala i bułgarskim Todorą Żiwkova pośredniczyć miał Michaił Gorbaczow. Özal potwierdził, że zgadza się na przyjęcie 30 000 bułgarskich Turków rocznie¹⁹.

Na represje Turcy odpowiedzieli, organizując nielegalne organizacje. Najbardziej znaną był Turecki Narodowyzwoleńczy Ruch w Bułgarii na czele z filozofem Medim Doganowem (tur. Ahmed Dogan). W 1990 r. przekształcony został w Ruch na Rzecz Praw i Swobód – DPS (*Dviżenie za prava i svobodi*). W 1988 r. utworzone zostało Stowarzyszenie Obrony Praw Człowieka, które w swym programie miało głównie obronę praw i wolności Turków. Od 1984 do 1989 r. władze odkryły działanie 28 nielegalnych organizacji. Na znak niezadowolenia Turcy rozpoczęli także działania terrorystyczne, głównie na linię kolejową relacji Burgas – Sofia i dworce

¹⁶ *Muzułmanie w Europie...*, op. cit., s. 61.

¹⁷ Pomacy używali podwójnych imion i nazwisk, innych w domu, innych w urzędzie.

¹⁸ I. Baeva, *Ostatni rok: Bułgaria i kraje bloku sowieckiego w 1989 roku*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 2009, t. XLIV, s. 209.

¹⁹ Tamże.

(np. w Warnie). Ginęli niewinni ludzie i dzieci. Jak podała gazeta „Sega”²⁰, represjami objęto ok. 10 000 osób.

Fala demonstracji przeszła przez kraj w maju 1989 r., gdy w Paryżu miała miejsce konferencja praw człowieka. Demonstrantów starano się rozprężyć siłą. W walkach ulicznych byli zabici i ranni²¹. Todor Žiwkow w przemówieniu telewizyjnym 29 maja w programie pod tytułem *Na świecie i u nas* zwrócił się do władz w Ankarze, aby otwały granice dla swych rodaków, by każdy bułgarski muzułmanin mógł opuścić kraj²². Polityka przymusowej asymilacji, nietolerancji religijnej doprowadziła do exodusu ludności tureckiej na szeroką skalę. Do Turcji w ciągu krótkiego okresu 2-3 miesięcy udało się ok. 350 000 bułgarskich Turków, a migrację tę nazwano „wielką wycieczką”. Sprzedawali swą ziemię po zaniżonej cenie i udawali się na emigrację. Zaostrzyło to kontakty Bułgarii z Turcją²³, która 21 sierpnia 1989 r. zamknęła swoje granice, nie dając sobie rady z przyjęciem tak dużej grupy emigrantów. Około 150 000 osób musiało powrócić do Bułgarii, a 200 000 pozostało na stałe w Turcji²⁴. Najbardziej odczuwalnym rezultatem działań związanych z przymusową bułgaryzacją był wzrost poczucia odrębności narodowej i religijnej, a także głęboki kryzys gospodarczy – zwłaszcza w rolnictwie. Rząd zmuszony był ogłosić w czerwcu 1989 r. „cywilną mobilizację”, która mówiła o 12-godzinnym dniu pracy, głównie na roli. Mimo tych trudności rząd w Sofii nadal stał na stanowisku, że w Bułgarii nie było i nie ma tureckiej mniejszości narodowej. Respektowanie tego zapisu przez kraje bloku wschodniego, jak i zorganizowanie w Sofii Forum Ekologicznego (15 października – 3 listopada) zostały uznane za najważniejszy sukces ówczesnej polityki zagranicznej.

Poprawa sytuacji mniejszości muzułmańskich nastąpiła po upadku rządów Žiwkova. Stopniowo powracano do dawnych imion i nazwisk, zagwarantowano wolności religijne, językiem tureckim można było posługiwać się publicznie, powrócono do nauczania tego języka w szkołach.

Te pozytywne zmiany nie uspokoiły relacji między Turkami i Bułgarami w kraju. Wśród Turków wzrósł bowiem nacjonalizm oraz fanatyzm religijny. W miejscowościach zamieszkałych przez Turków ściągano i palono bułgarskie flagi, zamieniano je na tureckie, budowano pomniki terrorystów z wcześniejszego okresu, pojawiły się hasła: „Śmierć chrześcijanom”, „Allah jest wielki”, „Dżihad” i inne. Działania te, jak i żądania przegonienia wszystkich chrześcijan z Rodopów czy tworzenia czystych tureckich ministerstw²⁵, spotkały się ze sprzeciwem społeczeństwa bułgar-

²⁰ „Sega” z 25 maja 1999 r.

²¹ Zob. E. Centkowska, *Jesień ludów '89. Kalendarium wydarzeń*, „Biuletyn Specjalny PAP” z 23 maja 1989 r., Warszawa 1992, s. 74.

²² Turgut Özal był gotów rocznie przyjąć ok. 30 tys. emigrantów tureckich z Bułgarii. W rokowaniach tych brał udział Gorbaczow, zob. I. Baeva, *Ostatni rok*, s. 209.

²³ J. Baev, N. Kotev, *Izselinčeskijat vypros v bulgarsko-turskite otnošenija sled Vtorata svetovna vojna*, „Mezdunarodni otnošenija”, Sofia 1994, kn. 2, s. 50-61.

²⁴ D. Vasileva, *Bulgarian Turkish emigration and return*, „International Migration Review”, 1992, z. 26, t. 2, s. 348.

²⁵ S. Kiselinovski, *Mniejszości narodowe*, s. 117.

skiego. Część intelektualistów, zaangażowanych w demokratyczne przemiany ustrojowe, domagała się rozpisania referendum, które miałyby być gwarancją, że terytoria zamieszkane przez Turków w Bułgarii nie uzyskają autonomii. Władze kraju uspokajały i zapewniały, że Bułgaria „pozostanie niepodległym krajem, a oficjalnym językiem będzie bułgarski”²⁶.

Do uspokojenia sytuacji doszło stopniowo po zorganizowanej przez władze w Sofii 8-12 stycznia 1990 r. konferencji, na której przedyskutowano kwestie narodowe. Po konferencji wydano dokument, który miał uspokoić obie strony – bułgarską i turecką. W dokumencie potępiono zniesienie praw muzułmanów w czasie reżimu Żiwkova, prawo do wyznawania islamu, przestrzegania tradycji, używania języka tureckiego, własnych imion i nazwisk. W dokumencie znalazły się także treści, które miały uspokoić obawy nacjonalistów bułgarskich. Zostało potwierdzone, że językiem oficjalnym w kraju będzie jedynie bułgarski, potępiono działalność grup separatystycznych, które domagały się separacji lub autonomii dla obszarów zamieszkałych przez Turków.

Znalazło to potwierdzenie w nowej konstytucji Bułgarii z 1991 r. W art. 2 § 1 znalazł się zapis²⁷: „Republika Bułgarii jest jednolitym państwem z miejscowym samorządem terytorialnym. W jej strukturze nie dopuszcza się terytorialnych jednostek autonomicznych” oraz art. 2 § 2: „Terytorialna całość Republiki Bułgarii jest nienaruszalna”. Istotny dla życia politycznego mniejszości był art. 11 § 4 konstytucji stwierdzający: „Nie można tworzyć politycznych partii na podstawie etnicznej, rasowej lub wyznaniowej, jak i partii, które stawiają sobie za cel przejęcie siłą władzy”. Ogranicza on prawo członków mniejszości do swobodnego zakładania organizacji politycznych i jest sprzeczny z art. 6 tejże konstytucji, w którym zawarta jest zasada niedyskryminacji²⁸.

Taki zapis w konstytucji spowodował, że sąd miejski w Sofii 28 sierpnia 1991 r. odmówił zarejestrowania ruchu kierowanego przez Dogana jako partii politycznej. Ponad 90% członków DPS oraz wyborców stanowili etniczni Turcy²⁹. Jego decyzję podtrzymał Sąd Najwyższy 11 września 1991 r. Mimo decyzji sądu, Centralna Komisja Wyborcza dopuściła DPS do wyborów, uznając za ważną rejestrację dokonaną wiosną roku 1990, a więc jeszcze przed obowiązywaniem obecnej konstytucji. Nacjonalistom bułgarskim nie udało się wyeliminować tej partii ze sceny politycznej Bułgarii³⁰.

Bułgaria przyjęła na siebie zobowiązania zawarte w *Ramowej Konwencji o Ochronie Mniejszości* z 1 lutego 1995 r. Bardzo ciekawa była interpretacja obowiązujących zasad w tej konwencji, gdyż parlament bułgarski przyjął 5 marca 1999 r. deklarację, która stwierdzała, że Bułgaria jest państwem jednolitym pod względem narodowym, w związku z tym nie ma żadnych zobowiązań tej natury. Przyjęta przez parlament

²⁶ M. Żmigrodzki, *Mniejszość turecka*, s. 109.

²⁷ *Konstytucja na Republika Bylgarija Obh.*, DW, br. 56 ot 13 juli 1991, Sofija 1997, s. 5.

²⁸ Tamże, s. 6.

²⁹ Pozostałe ok. 10 % to elektorat muzułmanów – Pomaków i częściowo Romów.

³⁰ Zob. J. Jackowicz, *Bułgaria od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej 1988-1991*, Warszawa 1992, s. 72, 73.

deklaracja mówiła: „Bułgaria prowadzi politykę tolerancji i ochrony praw człowieka wobec osób należących do mniejszości i ich integrację ze społeczeństwem bułgarskim”³¹. I jak podaje dalej B. Najgułow, ustawodawcy mieli na myśli mniejszości językowe, religijne, etniczne, a nie narodowe (brak bowiem takiej definicji w prawie międzynarodowym)³².

Katalog praw przysługujących mniejszościom zawarty jest w art. 6, 29, 36 i 37 konstytucji. Art. 36 § 2 stwierdza: „Obywatele, dla których język bułgarski nie jest językiem ojczystym, mają prawo oprócz obowiązkowego nauczania bułgarskiego uczyć się i posługiwać swym językiem”³³. Art. 13 formułuje zasady wolności wyznania i oddzielenia instytucji kościelnych od państwa oraz podkreśla, że religijne wspólnoty i instytucje, a także przekonania religijne nie mogą być wykorzystane w celach politycznych.

W Bułgarii panuje wolność praktyk religijnych. Państwo nie przeszkadza w publikacji literatury religijnej. W 1994 r. ponownie powołano Główny Urząd Muftiego, pomaturalny Instytut Islamski oraz otwarto 4 szkoły religijne: w Szumen, Ruse, Momcilograd i Głodzewo (okolice Rozgradu). Otwarto 8 nowych meczetów i wystąpiono o zgodę na budowę 40 nowych. W sumie w roku 1992 ich liczba wynosiła 920.

Umożliwiono wydawanie prasy tureckiej i czasopism, jak: „Prawa i Wolności”, „Nadzieja”, „Zaufanie”, „Flaga” i inne. Od 2003 r. w Kirdżali wychodzi gazeta „Nowe Życie” wyłącznie w języku tureckim. Rozpoczęły się także emisje telewizyjne i radiowe w tym języku. Demokratyzacja i liberalizacja życia, aktywne kontakty nie tylko z rodakami w Turcji, ale także ze światem arabskim spowodowały w latach dziewięćdziesiątych nasilenie się działań organizacji i fundacji islamskich. Wiceprzewodniczący obwodu Pazardżik–Radżeb Malaahmed publicznie zwrócił się do władz, by przesiedlić z tego terenu Romów–chrześcijan. Władze zmuszone były do wydania zakazu działań niektórych muzułmańskich organizacji ze względu na szerzenie tureckiego nacjonalizmu i religijnego fanatyzmu. Jednak każdego roku młodzi ludzie wyjeżdżali na szkolenia poza granicami kraju, co budziło niepokój. Bułgarzy ze swej strony tworzyli antytureckie komitety i organizacje pod hasłami „Bułgaria dla Bułgarów”. Tak powstały: Ogólnonarodowy Komitet w Obronie Narodowych Interesów (*Opštonarodniot komitet za zaštita na nacionalnite interesi*), Ojczyzniana Partia Pracy (*Otečestvenata partia na trud* – OPT). Ogromnym zaskoczeniem, tuż przed wyborami parlamentarnymi w roku 2005, było pojawienie się partii politycznej Ataka³⁴. Na jej czele stał Woden Siderow. Zdobyła ona aż 8,93%, tj. 21 miejsc w parlamencie, mimo że swój polityczny żywot rozpoczęła 2 miesiące przed wyborami. Nie została oficjalnie zarejestrowana w sądzie przed wyborami i ra-

³¹ B. Najgułow, *Evropejskata zaštita na malcinstva i B'lgarija – syvremenni aspekti*, „Istoričeski pregled”, 5-6/2000, s. 293, 294.

³² Tamże.

³³ Tamże, s. 11.

³⁴ W skład Koalicji ATAKA weszły nacjonalistyczne partie: Narodowy Ruch na Rzecz Ocalenia Ojczyzny (*Nacionalno dviženie za spasenie na Otečestvoto*), Bułgarska Partia Narodowo-Patriotyczna (*B'lgarska nacionalno-patriotična partia*), Ataka (*Ataka*), Nowy Swit (*Nova Zora*), Związek Sił Patriotycznych „Obrona” (*S'juz na patriotičnite sili „Zaščita”*).

zem z kilkoma mniejszymi partiami stworzyła Koalicję ATAKA. W swym programie lansowała tezę, że Bułgaria jest krajem jednonarodowym i jednoetnicznym oraz o potrzebie ograniczenia w kraju praw innych narodów, szczególnie prawa używania własnego języka i wyznawania własnej religii. W wyborach parlamentarnych w roku 2009 partia ponownie wprowadziła do parlamentu 21 swych przedstawicieli.

Wielu Turków decydowało się na stałą migrację ze względu na trudną sytuację ekonomiczną. W samym tylko 1992 r. Bułgarię opuściło ok. 70 000 Turków. Śledząc ruch emigracyjny Turków z Bułgarii, należy stwierdzić, że od czasu odrodzenia do lat transformacji postkomunistycznej opuściło Bułgarię ponad 1 116 000 Turków.

Tabela: Migracja Turków z Bułgarii w poszczególnych latach

Rok	Liczba
1878-1912	350 000
1923-1933	101 507
1934-1939	97 181
1940-1949	21 353
1950-1951	154 198
1952-1968	24
1969-1978	114 356
1979-1988	0
1989-1992	321 800
Razem:	1 160 614

Źródło: A. Eminov, *Turkish...*, op. cit., s. 79.

Udział muzułmanów w życiu politycznym jest szeroki. Partia Ahmeda Dogana, Ruch na Rzecz Praw i Swobód – DPS, pod hasłem „Bułgaria dla wszystkich” stała się języczkiem uwagi w czasie wyborów. Zyskiwała poparcie 5 do 7% elektoratu. Miała swych przedstawicieli w parlamencie. Od 2001 r. była partią, która pełniła rolę koalicjanta – najpierw z Narodowym Ruchem Symeona II, a po wyborach w 2005 r. z Bułgarską Partią Socjalistyczną tworzyła rząd. W wyborach parlamentarnych 5 lipca 2009 r. partia Dogana zdobyła 38 miejsc w 240-osobowym parlamencie. Zdecydowane zwycięstwo partii Bojka Borisowa, lidera partii Obywatele na Rzecz Europejskiego Rozwoju – GERB (skrót ten po bułgarsku znaczy herb) (*Graždani za evropejsko razvitiie na B'lgaria*), w wyborach parlamentarnych w roku 2009 utworzyła jednopartyjny rząd, ze względu na posiadaną większość parlamentarną.

Zmiany w traktowaniu społeczności muzułmańskiej w Bułgarii szczegółowo badała Komisja Europejska przed przystąpieniem Bułgarii do Unii Europejskiej, publikując coroczne raporty. W raporcie z 15 lipca 1997 r. podkreślono: „.... wydaje się,

że mniejszość turecka jest silnie zintegrowana z resztą populacji”³⁵. Ponadto podkreślano, że integracji tej sprzyja duża liczba przedstawicieli tureckich w organach wybieralnych (15 parlamentarzystów, 25 burmistrzów, ponad 1000 osób w lokalnych radach i samorządach). Nadal jednak Komisja Europejska zwracała uwagę na wiele nierozwiązanych problemów, jak: brak przedstawicieli mniejszości tureckiej w najwyższych szczeblach administracji państwowej i w siłach zbrojnych, wysoki wskaźnik bezrobocia wśród społeczności tureckiej, niski poziom edukacji w szkołach tureckich itp.³⁶ Po roku 2001 oceny Komisji Europejskiej były jeszcze lepsze. W raporcie z roku 2002 stwierdzono: „Mniejszość turecka w pełni bierze udział w życiu politycznym Bułgarii, przez przedstawicielstwo na szczeblu krajowym oraz lokalnym, a także przez zwiększone przedstawicielstwo w administracji publicznej”³⁷. Tę wysoką ocenę Bułgaria zawdzięcza dopuszczeniu do wyborów tureckiej partii DPS, która w 2001 r. weszła w skład koalicji rządzącej.

Także w raporcie z 2004 r. Komisja Europejska pozytywnie oceniła politykę narodowościową wobec mniejszości tureckiej. W raporcie stwierdzono: „Turecka mniejszość kontynuuje integrację w życiu politycznym kraju poprzez udział w wyborach swych reprezentantów w krajowych i lokalnych władzach. W przyszłości konieczne trzeba zwrócić uwagę na integrację etnicznych Turków i mniejszościowych grup, które żyją w regionach ekonomicznie mniej rozwiniętych”³⁸.

Bardzo ciekawych danych dostarcza *Raport Agencji Praw Podstawowych UE*³⁹ z 2009 r. Wynika z niego, że o ile w Danii aż 42% Turków doświadczyło dyskryminacji, to w Bułgarii tylko 9%, a Austrii 10%. Na przykład w Bułgarii, Luksemburgu i Austrii większość ankietowanych muzułmanów stwierdziła, że nie są oni dyskryminowani ze względów religijnych. Ankietowani z Włoch, Belgii i Francji uważają, że ich dyskryminacja ma właśnie taki charakter. Także w czasie kontroli granicznej i celnej Turcy z Bułgarii nie odczuwają gorszego traktowania. Inaczej jest z obywatelami innych krajów. Tłumaczyć to można tym, że muzułmanie z Bułgarii są jej obywatelami, stanowią rdzenną ludność zamieszkałą tam od pokoleń, natomiast muzułmanie z innych krajów – emigrantami. W raporcie zwrócono uwagę na zamieszkanie tej społeczności głównie na obszarach wiejskich, mniej rozwiniętych ekonomicznie, ale także na takie negatywne zjawiska, jak brak kontaktów z Bułgarami czy szybkie tempo starzenia się (średnia wieku Turków w Bułgarii wynosi ponad 40 lat, gdy w innych krajach Europy 29-39).

³⁵ Commission Opinion on Bulgaria's Application for Membership of the European Union, DOC 97/11, 15 July 1997, http://ec.europa.eu/bulgaria/documents/abc/bu-op-1997_en.pdf, s. 119, data dostępu 15.09.2009.

³⁶ 2000 Regular Report from the Commission on Bulgaria's Progress towards Accession, 8 November 2000, http://ec.europa.eu/bulgaria/documents/abc/r-r-bg-2000_en.pdf, s. 22, data dostępu 15.09.2009.

³⁷ 2002 Regular Report on Bulgaria's Progress towards Accession, 9.10.2002, http://ec.europa.eu/bulgaria/documents/abc/r-r-bg-2002_en.pdf, s. 33, data dostępu 15.09.2009.

³⁸ 2004 Regular Report on Bulgaria's Progress towards Accession, http://ec.europa.eu/Bulgaria/documents/abc/r-r-bg-2004_en.pdf, s. 26.

³⁹ 2009 Report European Union Agency for Fundamental Rights (FRA), www.fra.europa.eu, s. 110, data dostępu 15.09.2009.

Mimo pozytywnych ocen Komisji Europejskiej ludność turecka nie jest zadowolona ze swego statusu w Bułgarii. Tak jak w roku 1991, gdy debatowano nad zapisami w konstytucji bułgarskiej, Ruch na Rzecz Praw i Swobód postulował, aby w konstytucji znalazł się zapis, że „oficjalnym językiem w kraju jest oprócz bułgarskiego także język turecki”, tak też 24 lipca 2009 r. parlamentarzyści narodowości tureckiej przemawiali w parlamencie wyłącznie w swym języku (niezgodnie z bułgarskim prawem), przypominając wcześniejsze postulaty. Żądania te mogą się nasilić, tym bardziej że muzułmańska mniejszość w Bułgarii straciła zdolność koalicyjną. Dlatego ciągle istotne jest pytanie: jak daleko powinny sięgać prawa wyznawców islamu i jakie mogą być konsekwencje dla kraju po ich wprowadzeniu w życie?

THE TURKISH NATIONAL MINORITY IN BULGARIA AFTER 1945

Summary

In this article, the status and the lots of the Turkish population in Bulgaria after the Second World War is presented, i.e. under the rule of the Communists and during the system transformation in the 1990's. The number of Turks in Bulgaria in this period did not exceed 10%. It was caused by the mass emigration to Turkey of the population of the Muslim confession because of the political discrimination and ban on the religious practices. The biggest waves of migration happened in 1950-1951, 1969-1978 and 1989-1992.

In 1984-1989, the authorities started a compulsory Bulgarization of the Muslim population as part of the action officially called "Bulgarian national revival". In 1989 within three months, about 350,000 Bulgarian Turks emigrated to Turkey under the pressure of the authorities. After the fall of the communist rule, a significant improvement of the situation of the Turkish minority occurred. It was indicated also in the reports of the European Committee, where the significant rise of the participation of the Turks in the social and political life of Bulgaria was highlighted.